

KÜBRA VƏLİYEVA

AMEA Naxçıvan Bölmesi

E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

ƏRƏB DİLİNDE İRAB VƏ BİNANIN QRAMMATİK MƏNASI

Sözün sonunun müxtəlif amillər vasitəsilə dəyişməməsi, özünün ilkin əlaməti olan sükun və həmçinin hərəkərlərə sabit qalması bina adlanır. Buna görə də bina "mənəvi" – məna ilə bağlı olan vəziyyət hesab edilir. İrab sözün sonunun amil vasitəsilə dəyişib müxtəlif şəkillərə düşməsi deməkdir. Binanın əsl əlaməti sükun, irabuñu isə hərəkəldərdir.

Irab əlamətlərinin müzəyyənləşdirilməsi barədə ərəb dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məqalədə nəhv elmində irab və binanın quruluşu və bu barədə dilçilərin müxtəlif görüşlərindən bahs olunur.

Bu məsələləri araşdırıran müəllif belə qənaətə gəlir ki, ərəb nəhvində "irab" və "bina" anlayışı xüsuslu tədqiqat tələb edən, olduqca maraqlı bir problemdir.

Açar sözlər: *irab, bina, amil, qrammatik mənə, nəhv elni, ərəb dilçiliyi, ismi cümlə, feli cümlə.*

Ərəb dilçiliyinin mahiyyətini bütövlükdə, tam şəkildə başa düşmək üçün ərəb nəhvinin özeyini, nəzəri-metodoloji əsaslarını təşkil edən amil və irab məfhumlarının mənalarını şərh etmək olduqca zəruridir. Çünkü bu məfhumları bilmədən ərəb dilçilik elminin orijinal xüsusiyyətlərini, özünəməxsus spesifik cəhətlərini müəyyənlaşdırılmək qeyri-mümkündür.

Amil nəzəriyyəsi ərəb qrammatika elminin özeyini təşkil edir. Nitqdə sözlərin fleksiya əlamətlərinə görə dəyişməsi qrammatik amillər (idarə edən sözlər) vasitəsilə izah olunur ki, bunun da arxasında məntiq və fəlsəfədəki sabəb və nəticə əlaqələri durur. Amilin idarəsi nəticəsində söz ilkin formasını dəyişib müxtəlif şəkillərə düşür, müxtəlif əlamətlər qəbul edir. Bəsərə qrammatikləri və sonrakı ərəb dilçiləri amillərə o qədər böyük əhəmiyyət vermişlər ki, hətta dil sistemini onlara şamil etməyə çalışmışlar. Ərəb qrammatikləri isə irab məfhumuna böyük əhəmiyyət verdikləri üçün çox zaman qrammatikanı bütövlükdə həmin istilahla adlandırmışlar. Məlum olduğu kimi, ərəb sözlərində sabit və dəyişən olmaq üzrə iki növ hərəkə və sükun mövcuddur.

Sözün ilk təşəkkülündə, əsasında onun leksik mənəsi ilə əlaqədar olan hərəkə və sükunlar əvvəldə, ortada və sonda gəlir. Həmin hərəkələrə damma (u), fəthə (ə), kəsrə (i) və sükun (o) adları verilmişdir. Sözün sonunda dəyişən hərəkə və sükunlar isə müəyyən qrammatik amillər, səbəblər nəticəsində baş verir. Amillərin törətdiyi dəmmaya "rəf", fəthəyə "nəsb", kəsrəyə "cərr", sükuna "cəzm" deyilir. Sonunda amil nəticəsində törəmiş hərəkə və sükun olan sözlər müvafiq şəkildə "mərfu", "mənsub", "məcrur", "məczum" adlandırılır. Rəf (mərfu) dedikdə ismin adlıq hali, fəlin xəbər şəkli, nəsb (mənsub) dedikdə ismin təsirlik hali, fəlin arzu şəkli, cərr (məcrur) dedikdə ismin yiayılık hali, cəzm (məczum) dedikdə isə fəlin qısa (şərt) şəkli nəzərdə tutulur. Ərəb dilində irab hərəkə, hərf (uzun sait) və səslərin düşməsi (həzəf) vasitəsilə həyata keçirilir.

Sözün sonunun müxtəlif amillər vasitəsilə dəyişməməsi, özünün ilkin əlaməti olan sükun və həmçinin hərəkərlərə sabit qalması bina adlanır. Buna görə də bina "mənəvi" –

mənə ilə bağlı olan voziyət hesab edilir. Binanın əsl əlaməti sukon, irabının isə hərəkələdir.

Akademik V.Məmmədəliyev Bəsər qrammatika məktəbinin nəzəri-metodoloji əsaslarını şərh edərən irab haqqında bir sıra məqamları aydınlaşdırır. Mülliif qeyd edir ki, irab sözün sonunun amil vəsitişlə dəyişib müxtəlif şökkilərə düşməsi deməkdir. İsmiñ irabi deyildikdə onun hallanması, fəlin irabi deyildikdə isə müzənaren xəbər, arzu və şərt şəkillərinə görə dəyişməsi nəzərdə tutulur. İsmiñ hal, fəlin şəkil kategoriyalarındakı morfoloji əlamətlərin eyni olması, hemçinin her iki kategoriya arasındakı bir sər funksional oxşarlıqlar Bəsər qrammatiklərinə onları vahid bire kategoriya – irab (fleksiya) daxilində birləşdirməye imkan vermişdir [4, s. 76-77].

Ərəbcə-ingiliscə “al-Mavrid” sözlükündə irabın qrammatik cəhətdən üç mənəda qarşılığı verilmişdir:

اعراب: علم ترتيب الكلم syntax

تحليل الجملة أو الكلمة: اعراب analysis, parsing

اعراب: تغير آخر الكلمات inflection, declension

Gördündüyü kimi, irab həm sintaksis, həm qrammatik təhlil, həm da söz sonlarının dəyişməsi (hallanma) mənəsində işlədilmişdir [5, s. 131].

Məhəmməd Muhəmmiddin Əbdül Həmid “al-Muqaddəmetü-l-Əcurruumiyya” yəzdiyi şəhərdə “irabi müxtəlif amillərin təsiri ilə söz sonlarının (اُخْرِ الْكَلْمَ) aşkar, yaxud virtual şəkildə dəyişməsi” kimi tarif edərək irabın iki mənəsi olduğuna işarə edir: onlardan birincisi lügvi, ikincisi isə istihali manadır.

Lügvi mənəda iraba işarə edən mülliif göstərir ki, agor bir şeyi izah edib açıq-aydın ifadə edirsinən onda deyirsən: (اعربتْ غَيْرَهُ نَفْسِي) (öztüründə olanı ifadə etdim).

Istihali mənəda işlənəsini isə mülliif (söz sonlarının dəyişməsi) şəklinde xarakterizə etmişdir. Sənədən söz sonlarının özünün dəyişməsi yox, söz sonlarının qrammatik amillərin təsiri ilə bir haldan başqa hala keçməsi nəzərdə tutulur [10, s. 31].

Məsələn, (Muhammed getdi) cümləsində “محمد” adlıq haldadır, çünki o, adlıq halın idarəcidi söz kimi çıxış etməsini təsəbəb edən idarəcidi sözün idarəolununundur (اعربتْ اهْدَى اَنْ يَقُولَ). Sənədən amil işə “هُوَ” fəldir.

(İbrahim sefər edir) cümləsindən “يسافر” felin arzu, yaxud şərt şəklini təsəbəb edən amiləndən təcrid olunmuş indiki zaman xəbər formasında olan feldir. (یسافر ابراهیم) (Ibrahim sefər etməyəcək) cümləsindəki “يسافر” felin “الذى” amilinin tələbi ilə arzu formasında (İbrahim sefər etmədi) cümləsindəki “يسافر” felin “الذى” amilinin tələbi ilə şərt formasında işlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyişmənin özü de “լեզու” (formal-qrammatik) və “təqdirdi” (virtual, güman edilən, mümkünlük olan) olmaqla iki qismə ayrıılır. Formal dəyişmə zamanı hərəkələr uyğun aydın tələffüzə maneə yaradacaq hər hansı bir şəbab yoxdur. Amma virtual dəyişmə zamanı tələffüzə müəyyən çətinliklər yarandığından hal fleksiya üzə çıxmır, yalnız güman olunur.

Sövkət al-Bayati qeyd edir ki, irabın adlıq, təsirlik və yiyilik halla ifadə olunmasında mənətiq səbəblərə səykənir, çünki ərab nəhvi bir çox cəhətdən mənətiq və fəlsəfənin təsirinə məruz qalmışdır. Mülliif ad qruplu sözləri adlıq, təsirlik və yiyilik haldı təsif etmişdir. İsim cümlədəki mövqeyin görə mübtədası (بَيْنَ), xəbər (عَنْ), feli cümlənin mübtədası (عَنْ), məscəl növü xəbərin mübtədası (عَنْ الْأَعْلَمِ), nəsxə fellərin ismi (كَانَ وْ) (كان وْ), xərəfini toxumılık bildirən fellərin ismi (أَعْلَمُ الْجِزْءِ), fela bənzər adatların xəbəri (yani ismi cümlədə özündən sonra gələn mübtədanı təsirlik halla təsəbəb edən adatların xəbəri) (خَرُ الْأَحْرَفِ) (خر الاحرف) adlıq halda, vəsitsiz tamamlıq, (مَعْنَى لِجَلِيلِ) (معنی لجلیل)، sabobiyyət tamamlığı,

mütlaq tamamlıq, (مَعْنَى مُطْلَقِ) (معنی مطلقاً), bircəlik bildirən tamamlıq (مَعْنَى مُتَّبِعِ) (معنی متبعاً), zaman və yer zərfliyi (مَعْنَى مُتَّبِعِ) (معنی متبعاً), tərzi-hərəkat zərfliyi (حَالٌ) (حالةٌ), təmizlik (تَبَيْنٌ) (تبیینٌ) və xitab (تَسْرِيْلٌ) (تسرييلٌ) haldə, on qoşmalar (الْإِضَافَةُ) (الإضافه) və izafətə (الْإِضَافَةُ) (الإضافه) işlədildikdə isə yiyilik halda olur.

Cümələdəki mövqeyinə görə adlıq, təsirlik və yiyilik halda işlənən sözləri qısa nəzərdən keçirir. Qeyd etmək lazımdır ki, irabda müsteqil mövqeyə malik olmuş və digər isimləri izleyən və onların fleksiyanına uyğun olaraq fleksiya olunan söz qrupları da vardır. Bunlara sıfat (الصَّفَةُ) (الصفة), əvvəzedici qoşma (الْوَكِيدُ) (الوكيد), təkəd (الْوَكِيدُ) (الوكيد) və slava (الْمَلَكُ) (الملك) adlıqlar [8, s. 19].

İrabın iki qismi əlamətinin olduğu qeyd edilir: a) əsl əlamət. Bu, adlıq halda dammanın, təsirlik halda fəthənin, yiyilik halda kəsrənin, fəlin şərt formasında isə sükünen olmasıdır; b) əsl əlamətin adından çıxış edən düzəltmə əlamətlər. Bunların sayı yedidir: 1) altı ad qruplu söz: burada “زَادَ” adlıq halda, dammanın, “يَسِّرَ” təsirlik halda fəthəni, “يَ” isə yiyilik halda kəsrəni əvvəz edir; 2) təsnifyədə olan sözlər: bu zaman adlıq halda “دَامَمَ” dammanın, təsirlik halda yiyilik halda isə “سَرَّ” fəthəni və kəsrəni əvvəz edir; 3) düzgün mütsəkkər cəmədə olan sözlər: bu zaman adlıq halda “زَادَ” dammanın, təsirlik və yiyilik halda isə “يَ” fəthəni və kəsrəni əvvəz edir; 4) düzgün müənnas cəmədə olan sözlər: bu zaman təsirlik halda kəsrə fəthənin adından çıxış edir; 5) hallamayan ad qruplu sözlər burada yiyilik halda fəthə kəsrənin adından çıxış edir; 6) təsnifya bildirən “يَ-in”, cəm bildirən “جَ-in” və ikinci şəxsi ifadə edən “عَ-in” birlişdəliyi indiki zaman fellori (الأَعْلَمُ). Bu zaman xəbər formasında “نَ” dammanın, “نَ”-nın dəyişməsi arzu və şərt formasında fətha və sükünen adından çıxış edir; 7) sonra zaif samit olan müzərə fellər. Bu zaman söz sonundakı zaif samitin dəyişməsini işarə edir [1, s. 33-37].

Abbas Hosən, İbn Qasim al-Muradi və bir çox digər ərab nəhvişərləri rəf, nəsb, car və cəzmi irabın dörd növü (الْإِعْرَابُ أَرْبَعَةُ الرُّوْبُونُ: الْأَنْوَاعُ أَرْبَعَةُ الرُّوْبُونُ: الْأَنْوَاعُ أَرْبَعَةُ الرُّوْبُونُ) kimi xarakterizə edirlər [1, s. 42]. Eyni zamanda lofzi, tqodrı və məhəlli rəsədən da irabın öz növü kimi dayarlıdır. Bunları bir-birilər qarşılaşdırmaq lazımdır. İbn Hisəm al-Ənsari “Irab” fəslində yazır:

الْإِعْرَابُ لَذُّ ظَاهِرٍ أَوْ مَقْدِيرٍ يُجْلِيُ الْعَالِمَ فِي أَخْرِ الْكَلْمَةِ، وَأَنْوَاعُهُ أَرْبَعَةٌ: رُغْبَةٌ وَنَعْصَمَةٌ وَفَعْلٌ، وَنَعْ: عَلَامَاتٌ أَصْوَلٌ، “زَيْدٌ يَقُولُ”， وَأَنْ زَيْدًا لَنْ يَقُولُ، وَجَرٌ فِي سَمْ نَحْوِ “الْأَرْبَدُ” وَجَرٌ فِي سَمْ نَحْوِ “الْمَكْرَبَةُ لِلْمَلْبَسِ”， وَالْمَكْرَبَةُ لِلْجَزْمِ، وَحَفْظُ الْحَرْكَةِ لِلْجَزْمِ، وَعَلَامَاتٌ فَرَغْوَنَعْ: الْأَنْوَاعُ أَرْبَعَةُ الرُّوْبُونُ

“Irab amilin söz sonuna görtürdü zahiri, yaxud müqaddərələrə olmalıdır. Onun dörd növü vardır: isim və fəldə adlıq və təsirlik, məscələn: “زَيْدٌ يَقُولُ”， ismin yiyilik hali, məscələn: “الْأَرْبَدُ” və fəlin: “مَكْرَبَةُ لِلْمَلْبَسِ”。 Bu növələrin dörd əslərə atəşdir. Bunları: adlıq hal üzün dəmma, təsirlik hal üzün fətha, yiyilik hal üzün kəsrə, sükün üçün isə hərəkətin dəyişməsidir. Bu əlamətləri əvez edən ikinci dərəcəli əlamətlər yeddi fəsildə yerləşir” [6, s. 38].

İbn Qasim al-Muradi İbn Malikin “Olşiyə”sinə yazdığı şərhində irabın dörd növü olduğunu xatırlatıldıqdan sonra si - Maziniya istinadən cəzmin (sukun formasının, yaxud felin şərt şəklinin) irabə daxil olmadığını və bununla da irabın öz növü olduğunu gündəmə götürir:

تَقُولُ: زَيْدٌ يَقُولُ، وَأَنْ زَيْدًا لَنْ يَقُولُ، وَقَسْمٌ يَخْتَصُّ بِالْأَنْوَاعِ، وَهُوَ الْجَرُّ: حَرْقٌ لَمْ يَقْبَلْ. قَسْمٌ يَخْتَصُّ بِالْأَنْواعِ.

“Söyüdən növəl üç qismə bölünür: fleksiya olunan isim və müzərə fel. O, adlıq və təsirlik hala müvafiq gelir. Məsələn, “Zeyd qorxur” və “Zeyd qorxmayacaq” (زَيْدٌ يَقُولُ، وَأَنْ زَيْدًا لَنْ يَقُولُ). Yiyilik hal qismı isim üçün - مَكْرَبَةُ لِلْمَلْبَسِ - sükün qisması isə fel üçün - مَكْرَبَةُ لِلْجَزْمِ - saçıyyəvidir” [7, s. 60].

İrab və onun əlamətləri haqqında İbn Malik deyir:

الاسم وقطب، نحو أن أهلا
الرقة والنصب مفعلاً عربياً
قد يُحْسَن الفعل بـأَنْ يَخْزُنها
فلا يُعْصَمُ الصنفان بـأَنْ يَخْزُنها
كثراً، كذلك الله يُعْصَمُ بـأَنْ يَخْزُنها

Burada “irab” kalması “أَنْ” felinden əvvəl gelen tamamlıqdır. Tamamlığın fəlindən öncə keçmişən şeir zərərlərləndən irəli gəldiyi üçün yolveriləndi [9, s. 104]. Qasim al-Muradi, İbn Malikin bu beytini şəhər edərkən bəzi semantik-stiliştik təshihlərlə etməyə çalışmışdır. Məsələn, mülliif qeyd edir ki, “اِسْمٌ قَدْ حُسْنَنَ بِالْجَرْبِ، كَمَا
وَالْإِسْمُ قَدْ حُسْنَنَ بِالْجَرْبِ، كَمَا
كَثِيرًا، كَذَلِكَ اللَّهُ يُعْصَمُ بِأَنْ يَخْزُنَهُ” [10].

“irab” kalması “أَنْ” felinden əvvəl gelen tamamlıqdır. Tamamlığın fəlindən öncə keçmişən şeir zərərlərləndən irəli gəldiyi üçün yolveriləndi [9, s. 104]. Qasim al-Muradi, İbn Malikin bu beytini şəhər edərkən bəzi semantik-stiliştik təshihlərlə etməyə çalışmışdır. Məsələn, mülliif qeyd edir ki, “اِسْمٌ قَدْ حُسْنَنَ بِالْجَرْبِ، كَمَا
وَالْإِسْمُ قَدْ حُسْنَنَ بِالْجَرْبِ، كَمَا
كَثِيرًا، كَذَلِكَ اللَّهُ يُعْصَمُ بِأَنْ يَخْزُنَهُ” [10].

İrabın lofi, təqđiri və məhəlli növürlərinə ötəri şəkildə nəzər salsaq görərik ki:

Ləzzi irab zamanı sözün sonunun dəyişməsi aşkar şəkilde görünür, yəni sözlərin fleksiya əlamətləri formal olaraq ifadə olunur.

1. Təqđiri irabda sözün sonundakı əlamətlər güman olunur.

2. Məhəlli, yaxud manəvi irabda sözün sonunun dəyişməsi onun zahiri və müqəddər əlamətinə görə deyil, cümlədəki funksiyasına görə müsyyanlaşdırılır [3, s. 129]. Buna mənbi sözlər, cümlə üzvü funksiyasında çıxış edən predikativ tərkiblər və s. daxildir.

Irabda yeri olan cümələlər, “أَنْ” ilə izah olunmuş məsdərlər, ən qoşma vasitəsilə yiyəlik halı salınmış ad qruplu sözlər və s. də məhəlli iraba daxildir [2, s. 27].

Bəsliliklə, əsər qrammatikasının tədqiqi ilə məqəbul olan məşhur döfçilərin irəli sürdükləri müxtəlif mühənalələrin müqayisili təhliliindən aydın olur ki, arəb növhündə “irab” və “bina” anlayışı xüsusi tədqiqat tələb edən, olduqca maraqlı bir problemdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ.Ə. Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bələğət. Bakı: Bakı Çap Evi, 2011, 440 s.
2. Ərəb dilinin qrammatikası. AMEA Naxçıvan Böləsi Əlyazmalar Fondu. B-181/314.
3. Hüseyin Şövqi ibn Osman Əl-Vəhibi. Ərəb dilinin qrammatikası. 1323 h.q. AMEA Naxçıvan Böləsi Əlyazmalar Fondu. B-173/300.
4. Məmmədaliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı: Maarif, 1985, 288 s.
5. Rohi Baalaki, Al-Mawrid. A Modern Arabic-English dictionary. Edition 21, Beirut, Lebanon. Dar El-lilm lilmalayin, 2007, 1133 s.
6. اوضح المسالك إلى القيمة ابن مالك، تأليف الإمام أبي محمد عبد الله جمال الدين بن يوسف ابن عبد الله بن هشام الأنصاري، المصرفي و معه كتاب عبد السلام إلى الكوفة، تحقيقه ابن عبد الله بن هشام الأنصاري، المصرفي و معه كتاب عبد السلام و هو الشرح الكبير من ثلاثة شروح تأليف محمد بن الدين عبد الحميد عغا الله تعالى عنه، الجزء الأول، القاهرة: دار الاطفال، 2004، ص 334-335.
7. شرح الآلية لابن مالك، تأليف الحسن بن قاسم المرادي، تحقيق الدكتور فخر الدين قلابة، الجزء الأول، دار مكتبة المعارف للطباعة والنشر، بيروت - لبنان، الطبعة الأولى 2007 م - 428 هـ - 687.

8. طاهر شوكت البيلاني، تيسير الإعراب، ط 1 بيروت - لبنان، 2004، 448 ص.
9. عيسى حسن، النحو الوافي مع ربطه بالأساليب الرفيعة و الحياة اللغوية المتقدمة، الجزء الأول، دار المعرفة، ط 12، 1974، 712 ص.
10. محمد مهني الدين عبد العميد، الدقة النبوية بشرح القديمة الأجرمية، ضبطه ورقمه وشجره عبد الجليل العطا البكري، ط 1، دمشق، 2002، 234 ص.

Kubra Valiyeva

ГРАММАТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИРАБ (СЛОВОИЗМЕНЕНИЕ) И БИНА (ОСНОВООБРАЗОВАНИЕ) В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Бина (основообразование) – это неизменяемость окончания слова под влиянием различных факторов, стабильность ее начальным формам сукун (огласовка) и харака (согласовка). Поэтому бина связывают со значением «моральный».

Ираб (словоизменение) – изменение окончания слова под воздействием факторов и изменением их в различные формы. Основные признаки бина – сукун, а основные признаки ираб – харака.

Имеются различные мысли для определения признаков ираб. В статье рассматриваются структуры ираб и бина в науке нахв и во взглядах различных лингвистов.

Автор, изучающий эти вопросы, приходит к выводу, что в арабском нахве – понятие «ираб» и «бина» является интересной проблемой, требующей специального исследования.

Ключевые слова: ираб, бина, фактор, грамматическое значение, наука нахв, арабская лингвистика, именное предложение, глагольное предложение.

Kubra Valiyeva

THE GRAMMATICAL MEANING OF “IRAB” AND “BINA” IN THE ARABIC LANGUAGE

The case of not changing of the words endings with different factors and the first sign of the wordexistence, “sukun” (without vowel) and being stability with vowels is called “bina”. Therefore, “bina” is considered to be “moral” – the state related to the meaning. “Irab” is the changing of the end of the word with a factor and turns into different images. The real sign of “bina” is “sukun” (without vowel) and the real sign of “irab” is the vowels.

There are various opinions in Arabic linguistics on the identification of signs of “irab”. The article deals with the structure of the “irab” and “bina” and the different views of the linguists about it.

The author of this study who investigates the different issues finds that the concept of “irab” and “bina” in Arabic syntax is a very interesting problem requiring special research.

Keywords: irab (flexion), “bina”, factor, grammatical meaning, syntax, Arabic linguistics, the sentence begins with noun, the sentence begins with verb.

(AMEA-nın müxbir təzvii Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)